

Марія ГОРБАЛЬ

РІЗДВЯНІ ВОГНІ В ОБРЯДОВОСТІ ЛЕМКІВ

Marja HORBAL. On Christmas Fires in Lemkos' Ritualism.

Питання української різдвяної обрядовості побіжно розглядаються багатьма українськими та російськими ученими, такими як В.Гнатюк, С.Килимник, М.Костомаров, О.Курочкін; В.Я.Пропп, Д.С.Лихачов, П.Г.Богатирьов, М.І.Толстой, В.В.Іванов, В.М.Топоров, А.К.Байбурін та ін. Актуальна вона і серед зарубіжних авторів¹. Деякий матеріал можна почерпнути з вітчизняної та зарубіжної періодики. Багато уваги приділяється різдвяній обрядовості Лемківщини у працях словацьких авторів²; цю тему також розробляють науковці Інституту народознавства НАН України³. Однак окремої праці, присвяченої висвітленню теми вогню у різдвяній обрядовості Лемківщини немає.

Зважаючи на те, що в першій пол. ХХ ст. лемківський край зазнав нелюдського насилля –

¹Blin-Olbert D. Rok obrzędowy u Lemków // Lemkowie w historii i kulturze Karpat / Pod red. Jerzego Czajkowskiego Jerzego.- Cz. 2 [Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku].- Sanok, 1994.- S. 313-345; Lemkowie w historii i kulturze Karpat / Pod red. Jerzego Czajkowskiego.- Cz. 2...; Reinfuss R. Śladami Lemków.- Warszawa, 1990.

²Мушинка М. Календарні обряди та поезія // Лемківщина. Земля - люди - історія - культура.- Т. 2.- Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988; Сивицький М. Різдво // Лемківщина. Земля - люди - історія - культура.- Т. 2...; Шмайда М. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини.- Братислава; Пряшів, 1992.

³Різдво на Лемківщині. Фольклорно-етнографічний збірник / Автор-упорядник М.Ю.Горбаль.- Львів, 2004; Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження:У 2-х т.- Т. 2. Духовна культура.- Львів, 2002; Кол. авторів. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат.- Т. 2. Історія та мистецтво.- Львів, 2006.

депортації зі споконвічних етнічних земель, спрацьовує такий чинник, як асиміляція корінного населення Лемківщини на чужих землях. Із відходом у вічність старшого покоління трапляється втрата традицій народу, – час стирає деякі елементи обрядовості, що засвідчує факт стирання родової пам'яті. А це є основною спонукою до збору етнографічного матеріалу, і в першу чергу польового. А тому наша стаття, базована на великому польовому матеріалі, є актуальною, доцільною і маленькою краплинкою в заповненні цієї прогалини.

Давнім зимовим святом був празник Коляда – на честь світлих богів літа й тепла: сонця, грому, блискавки, літньої хмари й дощу. Народ примітив зимою повернення сонця з зими на літо й відзначив це. Всі теперішні народні звичаї й обряди на Різдво, Василя і на Водохреща – то, безперечно, давні язичницькі обряди, тільки пристосовані до християнських свят. Ті свята, очевидно, тяглися не один день і звалися загальним збірним словом Коляда⁴.

Аналогічні традиції ми спостерігаємо у північній країні Данії. Ще задовго перед тим, як Гарольд Синьозубий запровадив християнство для своїх підданих вікінгів, люди Півночі відзначали свято Юлю із розведенням великих вогнищ. Слово “юль”, як вважалося, походить від слова “хюль”, яке означало “колесо” і стосувалося зимового сонцестояння й повороту зими на весну і темноти до світла. Мабуть, довгі холодні темні пори року на півночі створювали страх, що світло, тепло, тобто сонце вже ніколи не повернуться назад, і зима, таким чином, триватиме вічно. Північні язичницькі люди відзначали Юль на честь Одіна, повелителя небес і керівника богів. Запалені свічки, факели і вогнища були знаком благання, щоб Одін наказав сонцю повернутися якнайскоріше назад⁵.

Відомості про міфологію праукраїнців ми по чергуємо із фольклору, зокрема із давніх колядок, які дійшли до нас хоча у дещо зміненому вигляді, однак зберегли первісну сутність. Так,

⁴Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології.- К., 2003.- С. 61.

⁵Christmas in Denmark // Christmas Around the World From World Book.- Chicago, 1986.- P. 14.

зокрема, колядка “Ці дома, дома, пане господар, ці чуєш?”, зафіксована Михайлом Шмайдою у Пряшеві (словацька Лемківщина) передає, що: “Єден гостонько – ясне сонечко, Другый гостонько – ясний місячок, Третій гостонько – дрібний дождічок. А што нам скаже ясне сонечко? Ой, скажу, скажу, як я там выйду, Та я освічу горы-долины! А што там скаже ясний місячок? Ой, скажу, скажу, як я там зыйду, Звечера, зночі, коло півночі! А што нам скаже дрібний дождічок? Ой, скажу, скажу, як я там піду! Трий рази у маю дощом полію! Возрадуйтесь і вся земліця! Жыто-пшениця – в луці травиця, дай Боже! А мы ходиме, Бога просиме, дай Боже! Дай Боже, щастя, здоровля в тім домі!”⁶. У цій різдвяній колядці йдеться про магичні мольби-замовляння до небесних сил сонечка, місяця, а також дрібненького дощику, – “Бога просиме, дай Боже!”, – щоб прийшли і перемінили замерзлу засніжену мертву землю на благодатну родючу, щоб було для господаря “щастя, здоровля в тім домі!”.

Із традиційних різдвяних обрядів лемків, як і всіх українців (а також датчан), які наклалися на дохристиянські празники Коляди (в праукраїнців) та Юль (у датчан) – на честь світлих богів літа й тепла: сонця, грому, блискавки, літньої хмари й дощу видно, що вони відбуваються задля двох літніх стихій – світла-вогню і води. В цих обрядах народ святкує початок нового хліборобського року, благаючи собі у різноманітних ритуальних діях та магичних піснях-замовляннях (колядах) до небесних сил усіляких життєво необхідних достатків – “жита, пшениці і всякої пашниці”, “щастя, здоровля в тім домі!”.

Зупинимось на одній природній стихії – світлі-вогні, оскільки вважаємо, що висвітлення саме цього питання є актуальним і доцільним.

У Свят-вечірньому дійстві празника Різдва Христового, – свята, яке, як уже згадувалось, заступило язичницьку Коляду, на Лемківщині, як і по всій Україні, вогню (проекції сонця, грому, блискавки) як природній стихії, яка, за уявленнями праукраїнців, мала вплив на врожай наступного року, приділялось велике значення. Здобування живого вогню, без якого не можна було в

найпримітивнішому вигляді зробити нічого – ні затопити в печі для обігріву житла, ні приготувати їжу – закладена та сутність, що живий вогонь посилали боги, цей вогонь є сакральний, взятий, за народними переконаннями, безпосередньо з неба, від Сонця, а тому цьому передувала молитва про благословення на його отримання. Відомий український історик М.Костомаров, проаналізувавши велику кількість історичних джерел про міфологію східних і західних слов’янських племен, зазначав: “...Я гадаю, що Перун, найголовніша божественна істота після Бога Вседержителя на Русі, означав також світлоносне начало; ...та іменується богом грому і блискавки, і вже тому є видозміною поняття про світло”⁷. І в язичницькі, і в пізніші історичні часи в різних культурах побутувало сакральне сприйняття блискавки й грому як стихій, що є втіленням вищих божественних сил. Відгомони таких уявлень можна зауважити у шануванні “святих”, “чистих” місць, які “спалив Перун”, що у давнину було притаманно й для карпатських горян, низці відомих у різних слов’янських народів звичаєвих настанов (не рятувати людину, уражену блискавкою, не гасити пожежі від блискавки тощо)⁸.

Володимир Гнатюк зафіксував традицію молитви гуцулів перед здобуттям вогню – як стихії, яку посилає бог: “Як огонь шанують, видно з того, що коли на полонині пастухи викличуть живий вогонь, звертаються зараз до сходу сонця, вклякають і говорять за ватагом молитву”⁹. Вогонь – це мстивий чоловік, – зауважує учений. Про нього кажуть: “Ми шануємо огонь, як Бога; він нам дорогий гість. Він як розсердиться і візьме, то другому вже того не дасть”¹⁰. Як його шанують, видно з того, коли на полонині пастухи викличуть живий вогонь, звертаються зразу до

⁷Костомаров М. Слов’янська міфологія // Хроніка 2000.– К., 1992.– № 2.– С. 47.

⁸Гузій Р. З народної танатології: карпатознавчі розсліди.– Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008.– С. 43.

⁹Гнатюк В. Нарис української міфології / Підготовка та опрацювання тексту Р.Ф.Кирчіва.– Львів, 2000.– С. 161.

¹⁰Чубинський П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край.– В 7 т.– СПб, 1872.– Т. 1.– С. 45. Цит. за: Гнатюк В. Нарис української міфології.– Львів, 1998.– С. 161.

⁶Шмайда М. А іші вам вінчую...– С. 224-225.

сходу сонця, вклякають і говорять за ватагом молитву, яку закінчують словами: “Допоможи мені, Господи, як єс мені допоміг сю живу ватру розкласти, її і згасити”¹¹. Коли вогонь не шанують, він розлючується і спалює хату, як це видно із розмови двох вогнів про дбайливу і недбалу газдиню¹².

Звичай здобувати живий вогонь має давні, родо-племінні витоки. Про це згадує, досконало вивчивши народні звичаї Гуцульщини, М.Коцюбинський у повісті “Тіні забутих предків”, написаній на багатющому етнографічному матеріалі цього краю: “Тим часом ватра розгоралась на полонині. Повним поваги рухом, як давній жрець, підкидав ватаг до неї сухі смереки...” [підкреслення наше. – М.Г.]¹³.

В божественну природу вогню вірять не тільки праукраїнці чи вікінги, а й давні євреї, яких вражає грозова блискавка, – нею захоплюються з огляду на її подвійну дію: блискавка, яка руйнує, та гроза, що приносить благодатний дощ. Серед старозавітних біблійних образів вогонь посідає особливе місце. Він стає знаменням Господнім, вогонь супроводжує Його появу. Так, Бог укладає союз з Авраамом як “світич полум’яний” (Бут. 15, 17)¹⁴. В Старому Завіті зазначено і в іншому контексті: сам Живий Бог у вигляді вогненного, палаючого куща, що не згоряє, з’явився Мойсеєві: “І з’явився йому ангел Господній у вогняному полумені посеред куща. Глянув він, аж ось вогнем палає кущ, а не згоряє. (...)А далі: “Я – Бог батька твого, Бог Авраама, Бог Ісаака, Бог Якова”. І закрив Мойсей лице своє, боявся бо дивитися на Бога” [Вих. 3, 2, 6]. У пусте-

лі він показує народові шлях, йдучи перед ним уночі вогненным стовпом [Вих. 13, 21]. Він виникає посеред полум’я перед Ісаєю та Єзекиїлом. Ілля возноситься до Бога у вогненній колісниці [2 Цар. 2, 11].

Отож, за християнських часів ранішня (і вечірня) молитва була обов’язковим традиційним дійством перед початком нового дня (та по його закінченні). Як свідчать респонденти, члени родини піднімалися зранку усі разом, і усі разом, усією сім’єю вклякали на коліна і молилися. Потім одягались, батько чи хтось інший із найстарших членів родини здобував живий вогонь¹⁵.

Вогонь, як і людина, має своє житло. Ним була піч – центр домашнього господарства¹⁶, яка безпосередньо пов’язувалась із небесним світом. Піч також вважалась святою, її ласкаво називали “піч-мати”, бо годувала і зігрівала усю родину, народжувала хліб – символ Сонця¹⁷. Наші предки, як зазначив митрополит Іларіон, глибоко вшановували “домове вогнище”¹⁸.

Відколи у різдвяний час запалювався живий вогонь: чи то під кухнею для приготування їжі, чи то свічка – у хаті мала панувати повна гармонія і душевна злагода. І впродовж усіх свят не можна було гніватись, когось ображати, не кажучи вже що сваритись. Ту ж саму традицію в присутності живого вогню, однак ще з дохристиянських часів, зауважує і М.Коцюбинський у згадуваній повісті: “Тоді зібрались до стаї всі вівчарі і сіли біля живого вогню, щоб в мирності з’їсти свою першу полонинську кулешу...” [підкреслення наше. – М.Г.]¹⁹.

Перед Святою вечерею лемки живий вогонь здобували від тертя двох полін – дубових брусків (с. Богуша, північно-західна частина Лемківщини). Це міг робити кожен господар дому сам для

¹¹Шухевич В. Гуцульщина: Матеріали з українсько-руської етнології: В 5 кн.– Кн. 2.– Львів, 1901.– С. 191-192.

¹²Чубинський П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край...– Т. 1.– С. 45; Знадоби до української демонології.– Т. 2.– Вип. 1, 2 / Зібрав В.Гнатюк // Етнографічний збірник.– 1912.– Т. 33.– С. 464. Цит. за: Гнатюк Володимир. Нарис української міфології...– С. 161.

¹³Коцюбинський М. Тіні забутих предків // Коцюбинський М. Твори: В 3-х т.– Т. 3.– К., 1979.– С. 148.

¹⁴Ланглау А., Ле Муане А., Спіс Ф. та ін. Святе письмо в європейській культурі: Біблійний словник.– К.: Дух і Літера, 2004.– С. 51.

¹⁵Нестор Степан Іванович, 1920 р. н., с. Котань Ясельського повіту.

¹⁶Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу...– С. 97.

¹⁷Іваннікова Л. Вогонь // Дмитренко М., Іваннікова Л., Лозко Г., Музиченко Я. та ін. Українські символи.– К.: Редакція часопису “Народознавство”, 1994.– С. 44, 45.

¹⁸Іларіон, митр. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія.– К., 1992.– С. 126.

¹⁹Коцюбинський М. Тіні забутих предків...– С. 148.

себе, або ж один господар здобув вогонь і поділився зі сусідами²⁰. Його здобували і від тертя каменю поблизу сухої соломи – від іскри солома займалася (с. Збоїска Сяноцького повіту)²¹, або ж викрешували іскри від вдаряння кресала по камені. Кресало робили з найгрубшого місця коси, а камінь твердої породи шукали на урвищі скель²². Звичай здобувати живий вогонь фіксує також дослідник Гуцульщини поч. ХІХ ст. Раймунд Кайндль у книзі “Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази”²³.

Цей живий вогонь, за віруванням горян, мав велику захисну силу від нечистих духів, усіляких напастей, ворогів, був оберегом родинної злагоди і здоров'я. Від цього вогню запалювали в кухні і в печі, а також різдвяну свічку. Однак ним не можна було запалювати тютюнову люльку (як творіння нечистого). Підтвердження оберегової знаковості живого вогню у житті горян знаходимо у повісті Михайла Коцюбинського “Тіні забутих предків”: “Тепер маєм живий вогонь, а доки ме він горіти, ні звір, ні сила нечиста не озьмєся маржини та й нас, ирщених...”; “Полонина починала своє життя живим негасимим вогнем, що мав її обороняти од всього лихого” [підкреслення наше. – М.Г.]²⁴. При обходженні з живим вогнем панувала велика повага у пастухів-гуцулів: “Високий ватаг, наче дух полонини, обходить з вогнем стоїще. Обличчя в нього поважне, як у жреця... На воротах стоїща, куди мають переходити вівці, ватаг кидає вогонь...”²⁵.

Світло вогнів, факелів і свічок було необхідною складовою святкування і Юлю в датчан. Темрява жахала, і вважалося, що вона населена духами, відьмами, велетнями і карликами, які становили злу силу і затіювали злі жарти над неуважними людьми. Із приходом християнства на місце дав-

ньої релігії давнє свято світла вогнів на честь Одіна стало святом вогнів на честь Христа, “світла світу”. Стародавні боги і духи, таким чином, повільно зникли, хоч і не повністю. Святкування смерті стало святкуванням народження²⁶.

В народному світорозумінні українців є й інше розуміння значення вогню: очищальне. Мені вдалося зафіксувати легенду дохристиянських часів, як Перун “верг” блискавку і спалив двох нечистих духів у вигляді хлопчиків, які робили прикрощі господареві²⁷. Бог Грому спалив недобре, нечисте, що було на землі і шкодило людині. Із архаїчними міфологічними уявленнями про бога Грому, зокрема міфом про боротьбу Перуна зі своїм супротивником (Змієм), дослідники пов'язують збережені у слов'ян і балтів вірування та легенди про чорта, який ховається від блискавки в тілі людини чи в дереві²⁸.

Думка про те, що вогонь, як знак Божий, спалює усе нечисте, проходить і в Старому Завіті [Дан. 7, 11; Мт. 13, 50; Євр. 10, 27; Од. 19, 20; 20, 9, 15]. Один з віршів цієї книги звучить так: “Боязливих же і безвірних, і мерзких, і убивників, і розпусних, і чарівників, і ідолопоклонників, і всіх лжеців – пай їхній в озері, що горить огнем і сіркою...” [Од. 21, 8]: вічний негасимий вогонь призначений для пожирання того, що не може бути очищене в інший спосіб²⁹.

Цю очищальну властивість вогню прослідковуємо і в різдвяній обрядовості лемків. Так, після свята Різдва Христового наступає “вимітаний” день. Цей день не те що в кожному регіоні Лемківщини, а й у кожному селі припадав на різний час і характеризувався різними діями. Однак скрізь це дійство символізувало вступ у Новий рік без старих вад, поганих справ (все спалював вогонь) і без будь-якої нечистоти (все вимітали з хати)³⁰.

²⁰Галькович Марія Гаврилівна, 1922 р. н., с. Богуща, північно-західна частина Лемківщини.

²¹Кіцера Емілія Семенівна, 1929 р. н., с. Збоїска Сяноцького повіту.

²²Нестор Степан Іванович, 1920 р. н., с. Котань Ясельського повіту.

²³Кайндль Р.Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази.– Чернівці, 2000.– С. 99.

²⁴Коцюбинський М. Тіні забутих предків...– С. 147, 148.

²⁵Там само.– С. 148-149.

²⁶Christmas in Denmark // Christmas Around the World From World Book.– Chicago, 1986.– Р. 14.

²⁷Горбаль М. Наші Великодні традиції // Лемківський календар на 2005 рік.– Львів, 2004.– С. 29.

²⁸Див.: Гузії Р. З народної танатології: карпатознавчі розсліди...– С. 86.

²⁹Лангуа А., Ле Муане А., Спіс Ф. та ін. Святе письмо в європейській культурі: Біблійний словник...– С. 52.

³⁰Шмайда М. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість

Однак, за іншою версією, звичай спалювати солому із долівки пояснювали тим, що померлі предки завжди віддячують живим за різдвяний вогонь, а дерева в саду, обдимлені від вогню, будуть краще плодоносити³¹. На другий день свят, “на Богородицю, виносять соломку, щоби зерно вельки ся родило”³², і спалюють її в саду, “жеби било вельо садовини”³³.

Підтримували живий вогонь на Лемківщині, за свідченням респондентів, від Різдва аж до Йордану. Однак із розвитком промисловості в ужиток лемків входять фабричні сірники, і вже зі серед. ХХ ст. давня родо-племінна традиція здобування живого вогню тратиться. Але усі апотропеїчні функції вогню в різдвяній обрядовості лемків й надалі продовжують жити.

Із здобуттям незалежності в Україну прийшла нова традиція отримання живого вогню – вифлеємського, як символу самого Ісуса Христа. Цей живий (“благодатний”) вогонь, який щорічно на Великдень сходить у храмі Гробу Господнього в Єрусалимі, постійно горить у Вифлеємі на тому місці, де народився Христос. “І годилося, – як пише Дмитро Туптало, – в... день недільний народитися Христові, у той же-бо день сказав Бог: “Хай буде світло, і було світло”. У той день і саме Світло це неприступне світові хай засіє”³⁴. Отож вифлеємський вогонь, як символ самого Ісуса Христа, світла нової доби людства, через країни Європи приносять в українські храми, звідки кожен, хто того бажає, несе до своєї домівки, запалює ним різдвяну свічку, де є така традиція – несе на цвинтар, щоб запалити свічку на могилах родичів, у селах – обходить із свічкою довкола хати, обійстя, худобу.

Віра в очищувальну силу вогню у народі виражена в розповсюдженому переконанні, що по-

русинів-українців Чехо-Словаччини...– С. 221.

³¹Кутельмах К.М. Календарна обрядовість // Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження.– К., 1987.– С. 291.

³²Бугера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини...– С. 23.

³³Мушинка М. Календарні обряди та поезія // Лемківщина. Земля - люди - історія - культура.– Т. 2.– Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988.– С. 296.

³⁴Туптало Д. Життя святих (четьї мінеї).– Т. 4 (грудень) / Переклад Дарії Сироїд.– Львів: Свічадо, 2007.– С. 527.

лум'я свічки як апотропей відганяє нечисту силу і страхітливі примари, зокрема і від умираючого. Ця очищувальна (катартична) сила вогню є настільки великою, що перебиває злу усі канали доступу до людини чи тварини. Звідси і ритуальна роль свічки як символу світла, спроможного протистояти будь-яким силам зла, захистити людей і тварин від недуг та різних напастей протягом року³⁵.

Ту саму захисну силу мало полум'я запаленої свічки, з якою у деяких місцевостях Лемківщини господар, разом з кутею (ложкою чи іншою міркою), а також хлібом та медом, перш, ніж засісти до Святої вечері, тричі обходить довкола хати³⁶. Отже, запалена свічка, разом з іншими компонентами, виконує сакралізовану оберегову функцію усього господарства. Коли господар дому з дітьми перед Свят-вечірньою трапезою обходить усю свою живину у стайні з метою її почастувати і кликати на коляду, то обов'язково брав свічку чи ліхтарню із живим вогнем. І тут уже усі ті апотропеїчні властивості живого вогню переносилися на худобу – захищали від босорок, лихого ока, хвороби і хижого звіра. (Нести світло до стайні було великою честю для дитини, бо було повір'я, що хто несе свічку, “той буде мати щесте до шукання грибів вліт”³⁷).

Отож, свічка була обов'язковим атрибутом Свят-вечірньої трапези. Свята вечеря розпочиналась із запалення різдвяної свічки: коли до хати внесуть сіно, соломку, тоді “газдиня, чистенько вбрана, весела, застеляє обрусом білий стіл, на ньому кладе велику булку, білий і чорний хліб, на тарілочці вінок часнику, на другій – просфору. На чорному хлібі ставлять велику свічку”³⁸. Подекуди різдвяну свічку застромляють в горнятко зі збіжжям³⁹, яке весною вимішують з посівним

³⁵Мовна У. Звичаї та обряди українських пасічників Карпат і Прикарпаття.– Львів, 2006.– С. 134.

³⁶Schnaider J. Z życia górali nadłomnickich // Lud.– Lwów, 1912.– № XVIII.– S. 208.

³⁷Щербя Анна Омелянівна, 1927 р. н., с. Свіржова Руська, центральна Лемківщина.

³⁸Зошак М. Свят-вечір і народні повір'я // Наш Лемко.– 1937.– Ч. 1.– С. 10.

³⁹З лемківських народних звичаїв // Наш Лемко.– 1934.– Ч. 1.– С. 6.

зерном, щоб добрий урожай був у новому році. Господиня накладає одну страву за другою на стіл, кожна – в окремій мисці. Посередині столу лежить хліб, біля нього – застромлена свічка. У подекуди на Лемківщині пшеницю, в яку мали застромляти свічку, готували за два тижні до Різдва. Її заливали водою в горнятку і на Різдво зелені пагони завдовжки в 10 см були чудовою прикрасою різдвяної свічки⁴⁰. Залежно від місцевих традицій свічку запалювали господар або господиня.

Цікаве обрядодійство зі свічкою, яка призначалась для Свят-вечірньої трапези, зафіксоване від жителя с. Струбовисько Ліського повіту. Перед тим, як її використовувати за призначенням, господар дому купав у ріці. Це виглядало таким чином: вся родина йшла на ріку митися. Попереду – господар дому (батько), несучи в руці запалену свічку, під пахвою – сніп збіжжя (вівса), за батьком – уся челядь. По дорозі до річки молилися. Батько гасив свічку (або її уже вітром задуло), занурював у воду (купав у ріці), мочив сніп, потім усі милися і хутенько повертались до дому (ходили на ріку босоніж)⁴¹.

Якщо умивання людей перед Святою вечерею означало очищення – від гріхів та хвороб, оновлення, набуття статусу нового, то купання свічки і снопа – освячення цих речей через водну стихію, яка все очищує.

Окрім того, що різдвяна свічка призначалась для живих членів родини, друга засвічена свічка, яку ставили на підвіконня, була засобом для освітлення шляху померлим на Вечерю до родини з потойбічного світу, до тієї домівки, яка була їм рідною за життя, аби вони не заблукали в непроглядній темряві, і служила дороговказом у їх тривалий та нелегкий мандрівці. Це дійство ґрунтувалось на щирих віруваннях у реальність такого приходу “далеких” гостей. Згідно з народними тлумаченнями, як “...світиться свічечку, тоді вечеріють душі”⁴².

⁴⁰Шмайда М. А іші вам вінчую. Календарна обрядовість русинів-українців Чехо-Словаччини... – С. 168.

⁴¹Лазоришин Галина Федорівна, 1931 р. н., с. Струбовисько Ліського повіту.

⁴²Левкович І. Українські народні різдвяні звичаї. – Лондон, 1956. – С. 19.

Аналогічна традиція виставляння на підвіконня запаленої свічки присутня і в різдвяній обрядовості датчан. Коли усі сядуть за стіл, мати ставить запалену свічку на підвіконня (дотримуючись давнього звичаю) – як знак запрошення на вечерю усіх подорожніх, хто міг би проходити повз цю хату, тому що у цю ніч ніхто не може бути засмучений⁴³.

Традиція виставляння засвічених свічок на підвіконня для освітлення шляху подорожуючим асоціюється із єврейською традицією паління свічок на свято Ханука. Єврейське древнє свято Ханука припадає на початок зими. В кожному домі господарі світять дев'ять свічок – “вісім днів і одна служниця, яка їм допомагає”. Ті свічки ставлять на вікно або біля дверей, щоб перехожі, які йдуть в темряві уночі, побачивши світло, просвітились його світлом.

У Данії запаленням свічок відзначають і саме наближення Різдва⁴⁴. У першу неділю чотиритижневого посту (адвенту) у зелений вінок із хвої або іншої зеленої рослини, наприклад, омели (прикрашений штучними прикрасами), який кладуть на кухонний стіл або підвішують над ним, встромляють чотири рівновеликі красиві білі або червоні свічки. Тоді ж запалюють першу з них. Після того, як деякий час свічка погорить, її гасять. В другу неділю адвенту запалюють першу і другу свічки. У третю неділю – відповідно першу, другу і третю свічки. І в останню неділю світять усі чотири свічки.

Таке поступове світіння свічок означає випалювання темряви і освітлення шляху для гостя, який іде, який уже в дорозі, який наближається – маленького Божого дитяти Ісуса.

У багатьох селах Лемківщини свічку, яка горіла на столі під час Вечері, зразу не гасили, а ставили на вікно, щоб деякий час там горіла. У с. Присліп Ліського повіту була така традиція: на тарілку з ложкою клали окраєць хліба і засвічували другу свічку. Цей прибор, призначений для душ померлих, ставили або на куті стола, або на вікні, щоб ті могли легко знайти свою домівку⁴⁵.

⁴³Christmas in Denmark // Christmas Around the World From World Book... – Р. 14.

⁴⁴Ibid. – Р. 11.

⁴⁵Вишневецька Марія Юрїївна, 1935 р. н., с. Присліп,

Від респондентки зі с. Богуша Новосанчівського повіту вдалось записати рідкісне свідчення про Вечерю із душами померлих при задіянні свічок, яке є одиничним явищем і цілком не має ніякого відношення до загальнонаціональних традицій. На нашу думку, це явище спіритизму було притаманне саме тій родині, представниця якої це й оповідала. Однак, зважаючи і на такі рідкісні обрядодії, ми зобов'язані їх зафіксувати, оскільки вони, все ж, були. Отож, у родині респондентки⁴⁶ на Святу вечерю готували, як звичайно, усі 12 страв, в тому числі і кутю. Для померлих варили рис (13-ту страву), розкладали в мисочки для кожного померлого, поряд ставили келішок з горілкою. Засвітивши свічку, родина молилась за столом, потім батько виголошував імена кожного, хто помер в цій родині: “Споминаю тебе, Петре”, “Споминаю тебе, Степане”, “Споминаю тебе, Анно” і так далі. При тім діти куштували із кожної тарілочки рис, яка була призначена для померлих Петра, Степана, Анни тощо. (Ці тарілочки з рисом та келішки з горілкою стояли на столі три дні, потім батько давав кашу худобі). Батько запалював три свічки і давав їх трьом дітям, розставляючи їх зліва, справа і посередині від дверей. Вся челядь ставала також півколом, обличчям повернута до дверей. Батько відчиняв двері, в тому числі і на двір, і казав усім мовчки очікувати померлих, які зараз прийдуть. Коли відчинив сінешні двері, то наказував псові не гавкати, “бо прийдуть свої”. “І пес не гавкав”. Очікували п'ять, п'ятнадцять хвилин, чи навіть пів години, аж поки тарілки з рисом не почали дрижати. Тоді батько каже, що “вже прийшли”. Діти гасили усі свої три свічки, відводячи рукою дим до дверей. Челядь засідала до столу і починали вечеряти.

У Данії відзначення дохристиянського Юлю було також пошануванням душ померлих. У найдовші найтемніші ночі душі померлих, за тодішнім віруванням датчан, поверталися назад додому, а тому у кожній родині на вікні запалювалась різдвяна свічка, щоб душа померлого родича

повіт Лісько.

⁴⁶Галькович Марія Гаврилівна, 1922 р. н., с. Богуша Новосанчівського повіту.

не блукала, а сміливо йшла до родинного світла⁴⁷. Щодо тривалості горіння запаленої свічки, в українців переважав погляд, що вона повинна світитись цілу ніч. Водночас, лемки категорично обмежували час горіння свічки лише Вечерею: її гасили зразу ж після Вечері, до того ж, це міг робити будь-хто⁴⁸; або ж свічка повинна була горіти, поки сама не погасне.

У деяких селах Лемківщини була традиція перед Святою вечерею, як починало смеркати, посилати когось із членів родини на цвинтар і запалювати свічки на усіх гробах рідні. Переважно це робив дорослий хлопець. Повернувшись, він казав, що позасвічував усім померлим⁴⁹. Ця традиція, за спостереженнями автора цієї статті, поширена і в Галичині. Звичайно, все залежало від погоди: якщо перед Різдвом дуже не позакурювало, то йшли і запалювали на могилах свічки, якщо ж не годен було добратись до цвинтаря (через сніги), то не йшли.

У с. Пукові Івано-Франківської обл. зафіксована традиція паління свічок на цвинтарях не перед, а після Святої вечері. Це, зокрема, барвисто описує у своїх спогадах родичка владика Володимира Стернюка Тетяна Криницька (зі США): “По Вечері ціле село вирушало на гроби. Серед темряви зимної ночі цілий цвинтар горів полум'ям свічок. Люди молилися, приносили потрави [святкову їжу. – М.Г.], ділилися святочним настромом Різдва зі своїми найближчими – тими, що на землі, і тими, що ту землю покинули”⁵⁰. Коли вогонь символізує очищення, то свічка передає ідею каналу зв'язку з Богом, Небом, іншим світом, вогню молитви, – вона ніби молиться за людей⁵¹.

У багатьох селах на Лемківщині було багато повір'їв, пов'язаних зі гасінням свічки, які сто-

⁴⁷Christmas in Denmark // Christmas Around the World From World Book...– P. 7-8.

⁴⁸Гоцко Степан Іванович, 1937 р. н., с. Балутянка Саноцького повіту.

⁴⁹Вишневецька Марія Юрївна, 1935 р. н., с. Присліп, повіт Лісько.

⁵⁰Дмитрух Севастіян, ієромонах. Життя як подвиг для Христа.– Львів, 2007.– С. 91-91.

⁵¹Символи, знаки, емблеми: Енциклопедія / Авт.-сост. В.Андреева, В.Куклев, А.Ровнер.– Москва, 2004.– С. 445.

сувалися врожайності, добробуту свійської птиці, людської долі, дівчачої долі стосовно заміжжя тощо. Так, під час вечері слідкували, чия тінь від свічки на стіні виявиться найдовшою, той найдовше поживе, а в кого не буде тіні, той вже не дочекає других свят. Як світить ясно – буде добрий рік, а коли блимає й темнявіє – не буде великого гаразду. У с. Дубрівці на щасливий рік ворожили, споглядаючи на полум'я різдвяної свічки: якщо свічка при Вечері світиться ясно, то буде добрий рік, а коли блимає й темнявіє – не буде великого гаразду⁵². Подібне повір'я зафіксоване і в Галичині, тільки зі самого Різдва: “Як на Різдво в церкві сьвітло тріщить, як гноти в сьвічках на престолах пирскають, то буде громове літо”⁵³. У деяких селах під час Святої вечері свічку довго не палили, щоб град не збивав збіжжя при його цвітінні⁵⁴. Коли її гасили, то слідкували, куди іде дим. Як дим від погашеної свічки кружляє над столом – буде весілля, якщо йде до дверей – як дим іде до образів, то буде довго жила”⁵⁵, якщо кружляє над столом – буде в хаті весілля. До весілля віщував дим від погашеної свічки, що йде до печі⁵⁶, розійдеться по хаті чи піде вгору. На Сянїччині у с. Явірнику дим, що стелиться до печі, віщував хрестини⁵⁷.

Традиційне світіння свічок в унікальній країні півночі Данії розпочинається задовго до Різдва, із настанням адвенту – чотиритижневого посту, який відповідає українській Пилипівні. Датчани світять тисячі свічок, щоб розігнати сутінки і темряву⁵⁸. Вони спалюють так багато свічок,

що нація розтрачує більше свічок на душу населення, ніж будь-яка інша країна у світі. У Данії різдвяні свічки світять у будинках, школах, в усіх державних установах і, звичайно, церквах, а також обов'язково – на ялинках. У кожному датському домі і в кожній церкві ялинка горить сотнями свічечок, від чого створюється незвичайна магія Різдва. (У Данії свічки ніколи не замінювались на електричні лампочки, що вважається відхиленням від доброго смаку). В Америці запалена свічка могла б, найімовірніше, розглядатися як дивацтво, якщо не виразна небезпека пожежі. Однак у Данії звичай запалювання свічок, щоб прогнати темряву, створити малу атмосферу тепла і затишку є дуже давнім, набагато давнішим звичаєм, ніж Різдво.

Лемківська ж, як і взагалі українська традиція світіння свічок на ялинках (символі духу лісів) чи солом'яних павуках, підвішаних до стелі (символі духу землі-житниці) втратилась взагалі. Тут на заміні прийшло електричне освітлення, яке нічого не має спільного із корінними традиціями народу.

Висновки. Отож, із традиційних різдвяних обрядів лемків як однієї з етнографічних віток українців, а також народів півночі датчан видно, що ці традиції наклались на дохристиянські празники Коляду в праукраїнців та Юль у датчан – на честь світлих богів літа й тепла: сонця, грому, блискавки, літньої хмари й дощу. Ці обряди відбуваються задля двох літніх стихій – світла-вогню і води-дощу. В них народ святкує початок нового хліборобського циклу, благаючи собі у різноманітних ритуальних дійствах та магичних піснях-замовляннях (колядах) до небесних сил усіляких життєво необхідних гараздів – “жита, пшениці і всякої пашниці”, “щастя, здоровля в тім домі!”.

Вогонь як природна стихія (проекція сонця, грому, блискавки), яка мала вплив на врожай наступного року, за уявленнями праукраїнців, сакральний, взятий безпосередньо з неба, від Сонця, його посилали боги. А тому перед здобуванням живого вогню передувала молитва про благословення на його отримання. І відколи у різдвяний час запалювався живий вогонь: чи то під кухнею для приготування їжі, чи то свічка – у хаті

⁵²Зощак М. Свят-вечір і народні повір'я... – С. 10.

⁵³Пастернак Я. Звичаї та вірування в с. Зіболках Жовківського повіту // Матеріали до етнології й антропології. Видає Етнографічна комісія наукового товариства ім. Шевченка у Львові. – Т. XXI-XXII. – Ч. 1. – Львів, 1929. – С. 329.

⁵⁴Blin-Olbert D. Rok obrzędowy u Łemków // Lemkowie w historii i kulturze Karpat / Pod red. Jerzego Czajkowskiego. – Wyd. II. – Sanok: Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, 1994. – Cz. 2. – S. 319.

⁵⁵Бугера Іван, отець. Звичаї та вірування Лемківщини. – С. 21.

⁵⁶Різдвяні звичаї в Карпатській Україні // Наш Лемко. – 1939. – Ч. 1. – С. 5.

⁵⁷Тхір Л. Різдвяні звичаї в Явірнику... – С. 6.

⁵⁸Christmas in Denmark // Christmas Around the World From World Book. – Chicago, 1986. – P. 7-8.

мала панувати повна гармонія і душевна злагода. І впродовж усіх свят не можна було гніватись, когось ображати, не кажучи вже що сваритись.

На прикладі використання живого вогню у різдвяній обрядовості лемків та інших народів простежується тяглість корінних родових національно-етнічних традицій: за часів язичництва – пошанування вогню, який посилає язичницький бог.

Живий вогонь добувався тертям двох взаємно перехресних предметів – камінь і кресало, дерев'яних брусків тощо, і саме там, де було перехрестя, з'являлась іскра Божа, – то він став символом світла, життя і ранніх християн, оберігав людину від нечистої сили тощо. Сучасний християнський світ пошановує у різдвяній обрядовості живий вогонь, який постійно підтримується у Вифлеємі у місці, де народився Христос, і розноситься у цей різдвяний час по всьому світові.

В народному світорозумінні, окрім благодотворної сили вогню, є й інше розуміння його значення: очищальне. Бог грому спалою недобре, нечисте, що було на землі і шкодило людині. Різдвяна солома, якою була встелена долівка упродовж різдвяних свят, акуратно прибирається і усе спалюється, щоб вступити у новий хліборобський цикл чистим, новим, щоб почати нове життя. Віра в очищувальну силу вогню у народі виражена в переконанні, що полум'я свічки як апотропей відганяє нечисту силу і перебиває злу усі канали доступу до людини чи тварини. Звідси і ритуальна роль різдвяної свічки як символу світла, спроможного протистояти будь-яким силам зла, захистити людей і тварин від недуг та різних нападів протягом року. Цим пояснюються такі ритуальні дії, як обхід господарів зі світлом (свічкою) довкола хати чи усього обійстя перед Святою вечерею, обхід живини, і, звичайно, паління свічки упродовж Свят-вечірньої трапези тощо.

Окрім того, що різдвяна свічка призначалась для живих членів родини, її світили на підвіконні для освітлення шляху померлим, які мають повернутися на Вечерю до родини з потойбічного світу, до тієї домівки, яка була їм рідною за життя, аби вони не заблукали в непроглядній темряві, і служила дороговказом у їх тривалій та нелегкій

мандрівці. Це дійство ґрунтувалось на щирих віруваннях у реальність такого приходу “далеких” гостей як усіх українців, так і датського народу, різдвяні традиції якого ми порівнюємо. Окрім того, у Данії запаленням свічок відзначають і саме наближення Різдва. У кожному неділю чотиритижневого посту (адвенту) запалюється перша, а потім і наступна із усіх чотирьох свічки. Таке поступове світіння свічок означає випалювання темряви і освітлення шляху для гостя, який іде, який уже в дорозі, який наближається – маленького Божого дитяти Ісуса.

Первісна семантика запаленої свічки на Святий вечір є архаїчною за змістом й пов'язаною зі сприйняття Різдва як язичницького свята, часу зимового сонцевороту. Полум'я свічки виступало проекцією сонячного проміння. Це підтверджує збережений до середини минулого століття звичай запалювати свічку за допомогою живого (сакрального) вогню, взятого, як уже вказувалось, за народним переконанням, безпосередньо з неба, від Сонця. Тому, засвічуючи свічку, господар промовляв: “Світи, праведне сонце, святим душечкам і нам живим, грій землю-матінку, наші ниви, нашу худібку!”⁵⁹. Народне тлумачення феномену запаленої на Святу вечерю свічки поч. ХХ ст. як символу Вифлеємської зірки ґрунтувалось вже виключно на християнських світоглядних категоріях. І не зважаючи на різні варіанти її використання: свічка, встромлена в хліб чи в горнятко з зерном ототожнюється із вечірньою зірницею, що сповіщає про народження Сина Божого, засвідчує про нову грань християнської інтерпретації. А вифлеємський вогонь, який через країни Європи приносять в українські храми, звідки кожен, хто того бажає, несе до своєї домівки, запалює ним різдвяну свічку, де є така традиція – несе на цвинтар, щоб запалити свічку на могилах родичів, у селах – обходить із свічкою довкола хати, обійстя, худобу тощо є символом самого Ісуса Христа, світла нової доби людства.

⁵⁹Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – К., 1994. – Кн. I. – Т. 1, 2. – С. 25.